

FESTIVAL **TERUG NAAR HET BEGIN** EEN ONTDEKKINGSTOCHT

25 + 26 + 27 MEI 2018 *lustrumeditie!*

vrijdag zaterdag zondag

MUZIEK THEATER BEELDEND KUNST POËZIE

INHOUDELIJK EINDVERSLAG

Inhoudelijk eindverslag

Het festival *Terug naar het begin* speelt zich af op de mooiste locaties van het land: de middeleeuwse kerken in de gemeenten Appingedam, Delfzijl en Loppersum. Van vrijdag 25 tot en met zondag 27 mei vond de tiende editie plaats en namen we het publiek mee op ontdekkingsstocht. Met een eigen samengestelde programma reisden bezoekers de wierden van Noord-Groningen af. Bovendien konden ze rekenen op een gastvrij onthaal van de plaatselijke bewoners van de festivaldorpen, wat *Terug naar het begin* extra bijzonder maakt!

In de Stefanuskerk van Holwierde werd er volop geïmproviseerd door de heren van Kapok: ritmisch vuurwerk wisselden ze af met lange sfeervolle bogen. Op zoek naar een overweldigende en intieme ervaring, namen ze het publiek mee op avontuur. Een unieke live-beleving! Foto: Kees van de Veen.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Festivalbeleving	8
2. Festivalprogramma	11
3. Festivalterrein	13
4. Aantallen	17
5. Bezoekersprofiel	19
6. Samenwerkingen	20
7. Marketingcommunicatie	25
8. Promotie Noord-Groningen	27
9. Sponsors en subsidienten	29
10. Financieel verslag	30
11. Ambities	30
Bijlage:	
Fotoverslag kunstroute t.b.v. Mondriaanfonds	35

Inleiding

“Terug naar het begin voelt als een avontuur!” lezen we in de enquête die we na het festival naar bezoekers stuurden. De originaliteit, de prachtige natuur en dorpjes, de lokale mensen die meewerken én het verrassende, veelzijdige programma: het zijn dé ingrediënten waar bezoekers niet over uitgepraat raken.

Op vrijdag 25 mei, zaterdag 26 mei en zondag 27 mei vierden we de tiende editie, waar Geert Lameris in 2008 de basis voor legde. Met Stichting Oude Groninger Kerken als opdrachtgever werden destijds zeven oude Groninger kerken rond Loppersum en Middelstum podia van een nieuw cultureel festival. Na een verhuizing naar Appingedam in 2013 en inmiddels 25 locaties onder onze hoede, zijn we trots op de ontwikkeling die *Terug naar het begin* heeft doorgemaakt. Door regelmatig bijeenkomsten te organiseren is *Terug naar het begin* uitgegroeid tot een gezamenlijke droom van een grote groep betrokken bewoners van zo'n twintig dorpen. Het enthousiasme van de 'hosts' werd ook door het publiek opgepikt en gewaardeerd: *“Iedereen was trots op zijn kerk”, “je voelde je echt welkom!”* of *“zo leuk en lief dat iedereen in de buurt meehelpt aan het festival”*.

De kwetsbare gebouwen zijn jaarlijks een spannend podium voor de (podium)kunsten. Als bakens van betekenis duiken ze op in het wierdenlandschap en wijzen het publiek de weg tijdens *Terug naar het begin*. Ook oud-commissaris van de Koning Max van den Berg benadrukte in zijn openingsspeech het authentieke en avontuurlijke karakter van de tiende editie van *Terug naar het begin*: *“Het festival is, net als het Groninger landschap zelf, een prachtig samenspel van natuur, cultuur en mensenwerk. Dankzij een ingenieuze programmering vormen concerten, voorstellingen en optredens één geheel met de locaties waar ze plaatsvinden. De voorstelling Dengar in de Molukse kerk. De ode aan het orgel in Godlinze. Of de Canto Ostinato in Loppersum. Stuk voor stuk voorstellingen die samenvloeien met hun omgeving. Zodat voorstelling en locatie elkaar versterken.”*

Deze dynamiek tussen locatie, kunst en landschap werd dit jaar versterkt met de kunstroute die mogelijk werd gemaakt door de bijdrage van het Mondriaan Fonds. Vier eigentijdse kunstenaars –Sjimmie Veenhuis, Allard Medema, Koos Buist en Sander Jorn Vermeulen– lieten zich inspireren door vier oude Groninger kerken en de omgeving. Deze

vernieuwing bleek ook voor het publiek verrassende toevoeging, met opmerkingen als:
“spannende, nieuwe interpretaties van de kerk”, “de kerken werden hiermee overnieuw van ons”, “een bijzondere meerwaarde aan de toch al prachtige kerkjes”.

De basis van *Terug naar het begin* is een professioneel (podium)kunstenprogramma in oude kerkgebouwen, daarnaast willen we van betekenis zijn voor de wereld om ons heen. We zoeken het hele jaar door actief naar verbindingen tussen het festival en de bewoners in de omgeving: we organiseren regelmatig overleggen met dorps- en kerkcommissies, werken samen met scholen, culturele verenigingen, maatschappelijke instellingen en ondernemers uit de buurt. Zo ontdekken we dat de regio rijk is aan onontdekte plekken, inspirerende mensen en verrassende initiatieven. Deze context van het festival laten we in de toekomst graag zien, om meer mensen ervan bewust te maken dat de omgeving veel meer is dan een krimp- of aardbevingsgebied. Om de aantrekkingskracht van het festival te behouden, peilen we jaarlijks de festivalbeleving van de bezoekers: wat waarderen zij aan het festival, wat missen ze nog en waar zien ze verbeterpunten? Met de jaarlijkse enquête hebben we alle tips, ervaringen en beoordelingen van onze festivalbezoekers verzameld en doorgespit, om dit eindverslag te schrijven. De belangrijkste conclusie? Met de positieve reacties van het publiek en de grote betrokkenheid van de kerk- en dorpscommissies, vrijwilligers en lokale ondernemers hebben we een prachtig festival neergezet, dat het verdient om stapsgewijs door te groeien.

Groningen, 21 juni 2018

Stichting Terug naar het begin

Stichting Oude Groninger Kerken

Geert Lameris & Minke van der Velde

Peter Breukink

In Oosterwijtwerd bracht kunstenaar Koos Buist het werk *Terug naar het water*. In de kerk vond het publiek vondsten van een nog onbekend Wadden zeevolk; terwijl je buiten uitkeek over het eeuwenoude wierdenlandschap. Koos Buist schreef daarbij de prachtige tekst:

*Wat verloren is wordt vergeten, wat vergeten is wordt niet gemist.
God wij verheffen u hoog boven onszelf, schrijven u een boek, bouwen u een huis op de wierde, als een
schip omgeven door wildernis. We beloven u elke zondag te bezoeken. Liturgie bescherm ons tegen de
zondvloed.*

*Maar God blijf alstublieft binnen deze heilige muren, want al het land, de zee, de lucht, de planten en
dieren door U zo schoon geschapen komen ons toe. Wij danken U voor ons nieuwe land, onze koeien
onze melk en ons vlees.*

Zie het water stijgt.

*O heilige koe, heilige boom, heilig land, zijn wij ons gevoel verloren,
Vergeten, dat wij de koe, melk, het vlees en land zijn?*

Foto: David Vroom

In de Molukse kerk bracht Joenoes Polnaija de intieme lecture-performance 'Dengar': een worsteling tussen identiteit en beeldvorming waarmee hij onlosmakelijk verbonden is. Aan de hand van de geschiedenis van Nederland en de Molukken, die van zijn opa en zijn vader, hoorde het publiek zijn kant van het verhaal. Wat betekenen de daden die zijn vader in het verleden heeft verricht vandaag voor Joenoes? Foto: David Vroom

1. Festivalbeleving

“Het is zo mooi en eigen, het brengt je echt Terug naar het begin. Subtiel, en daardoor erg krachtig.” De reacties van het publiek bevestigen dat het concept van het festival klopt. De locaties en omgeving spelen een belangrijke rol in de festivalbeleving. Dat blijkt uit reacties op de vraag “wat waardeert u aan het festival?”, met antwoorden als: *“het festival maakt op een mooie manier gebruik van de ruimte, het land met daarin de sfeer van de kleine kerkjes”, “het festival laat Groningen van zijn mooiste kant zien”,* of *“ook al woon ik in Groningen, ik wist niet dat de dorpjes en de velden zo mooi waren!”*. Door jaarlijks te enquêteren peilen we voortduren of het publiek nog tevreden is met de prijs-kwaliteit verhouding van de festivaltickets, vragen we of de locaties goed vindbaar zijn, polsen we de gastvrijheid bij de verschillende kerken, en vragen we om de horecavoorzieningen te beoordelen. Door goed te luisteren naar de bezoekers, willen we de festivalbeleving steeds weer verbeteren.

Zo lazen we vorige jaren uit de reacties van de enquêtes, dat mensen het jammer vonden alleen maar een klein deel van het programma te kunnen volgen, of geen tijd genoeg hadden om ook onderdelen van de randprogrammering mee te maken. Juist vanwege deze reacties besloten we met deze tiende editie *Terug naar het begin* uit te breiden met een extra festivaldag. Met deze groei konden we gehoor geven aan de publiekswens om aan de ene kant meer festivalprogramma's mee te kunnen maken én aan de andere kant nog meer de omgeving te ontdekken. Met de extra dag was er meer ruimte om de authentieke wierdedorpen te verkennen, het avontuur op te zoeken en nieuwe mensen te ontmoeten. En met het oog op deze ontwikkelingen, kozen we er ook voor het festival nog meer als een ontdekkingstocht op de kaart te zetten. In samenwerking met Sociaal Geograaf Mark Sekuur van Atelier Plek verscheen er een speciale festivalplattegrond, met rustpunten, eet- en drinkgelegenheden, routetips en lievelingsplekken getipt door de bewoners zelf. In de voorbereidingen ging hij samen met de bewoners op zoek naar boeiende plekken en inspirerende initiatieven. Door ze een plek te geven op de plattegrond maakten we de (hedendaagse) context van de middeleeuwse kerken zichtbaar en kreeg je als bezoeker een nieuwe kijk op het bijzondere stukje Groningen. Dat deze inspanningen gewaardeerd worden, blijkt uit reacties als: *“We zijn van plan vaker naar Groningen te komen, dan gebruiken we de plattegrond om de kerkjes wat*

meer op ons gemak te bekijken". Hoewel de podiumkunsten een belangrijk onderdeel bleven van het festival, kregen beeldend kunstenaars met deze tiende editie een eigen rol in de oude Groninger kerken. We vroegen hen een relatie aan te gaan met het kerkgebouw als plek van bezinning en verbinding. Zo zorgden de kunstprojecten voor verbreding van het festival, met een positief effect voor de festivalbeleving: *"het geeft het programma veel meer flexibiliteit"*, *"dit is een mooie toevoeging aan de optredens in de kerken"* of *"heel fijn om tussen de voorstellingen door van kunst, die vaak prachtig uit komt in oude kerkjes, te kunnen genieten"*. Tegelijkertijd was het een waardevolle ervaring voor de kunstenaars die met hun werken een heel nieuw publiek wisten te bereiken.

Ook zijn bezoekers te spreken over de ontvangst bij de festivallocaties: 96% beoordeelt de ontvangst met "goed" tot "heel goed", toegelicht met opmerkingen als *"enthousiaste mensen"*, *"feestelijke sfeer"* en *"gastvrij"*. Met name de dorpen Krewerd en Losdorp ontvangen positieve recensies: het zijn voorlopers die volgend jaar een voorbeeld kunnen zijn voor de andere deelnemende locaties. Op de vraag 'wat vindt u van de prijs van de kaartjes?' laat 87% weten dat ze het een "goede prijs" vinden; 10% vindt het aan de hoge kant.

Voorstelling Koerikoeloem in Jukwerd. Fotografie: Kees van de Veen.

Jukwerd was voor de eerst keer onderdeel van het festival. Ooit stond er een klooster, steenfabriek en een borg. Nu vind je er een handjevol huizen, wat boerderijen, en een kerk. Deze weidse omgeving vormde het decor voor Koerikoeloem: een muziektheatraal ritueel gebaseerd op het gelijknamige gedicht van Tjitske Jansen. Foto: Kees van de Veen

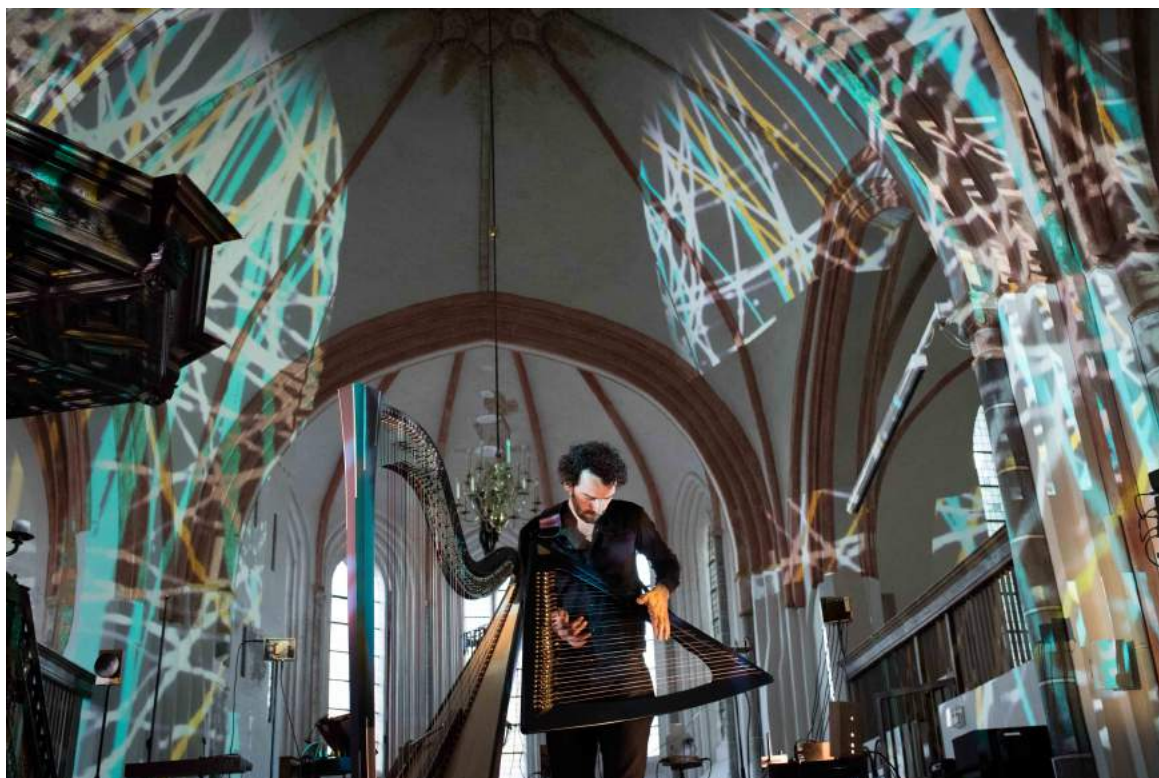
In de kerk van Uitwierde speelde Saman Amini liedjes uit zijn voorstelling 'Samenloop van Omstandigheden'. Zijn verhaal schudde volgens De Volkskrant op festival De Parade met veel humor alles en iedereen door elkaar. Speciaal voor de gelegenheid ging Saman in Uitwierde terug naar de basis, en liet hij zijn nummers in de puurste vorm ten gehore te brengen.

2. Festivalprogramma

“Deels speels, deels met zeer serieuze artiesten en kunstenaars”. Juist de variatie wordt erg gewaardeerd door de bezoekers. Met de eeuwenoude kerken in het uitgestrekte wierdenlandschap biedt *Terug naar het begin* artiesten en kunstenaars een zo mooi en interessant mogelijk podium. In overleg met hen kozen we geschikte locaties en betrokken we ze bij de inhoud van het festival. Hiermee slaagden we erin de relatie tussen de performance en de locatie centraal te zetten, zowel inhoudelijk al vormelijk. De tijd die we investeerden in de dialogen, hadden een positieve uitwerking op de uniciteit van de performances. Zo lezen we in de enquête over “puurheid”, “kleinschaligheid” en “diepgang”. Ook met de groei naar een heel weekend, bleven we een origineel programma van belang vinden. We kozen ervoor de 25 activiteiten die in 2017 alleen op de zaterdag plaatsvonden, in 2018 over twee dagen te verdelen: we startten op de vrijdag gezamenlijk met het openingsdiner in De Proeftuin en het openingsconcert van Remy van Kesteren en Blauwe Uur in de Nicolaikerk in hartje Appingedam. Op de zaterdag en zondag maakte het publiek een keuze uit het ruime aanbod van optredens, voor een ontdekkingstocht door het Groninger landschap. Deze zondag kreeg een extra intiem karakter, doordat vooral in de kleinere kerkjes programma’s plaatsvonden. Enerzijds kon dat niet anders door de kerkdiensten in de grote kerken, anderzijds sloot dit prachtig aan bij het rustige karakter van de zondag.

In de programmering stonden beleving en inhoud stonden centraal. Door goed te kijken naar de locaties, was het aanbod zeer divers. En natuurlijk herhalen we in deze context graag de woorden van oud-commissaris van de Koning Max van den Berg: *“Dankzij een ingenieuze programmering vormen concerten, voorstellingen en optredens één geheel met de locaties waar ze plaatsvinden. De voorstelling Dengar in de Molukse kerk. De ode aan het orgel in Godlinze. Of de Canto Ostinato in Loppersum. Stuk voor stuk voorstellingen die samenvloeien met hun omgeving. Zodat voorstelling en locatie elkaar versterken.”* De inhoudelijke zorg gaf ons bovendien de speelruimte om breed te programmeren en grenzen te slechten tussen klassiek en pop, gerenommeerd en jong talent en verschillende genres. Van theater, filosofie, poëzie, wereldmuziek, rap, jazz tot singer-songwriters en van gevestigde namen tot nog jonge talenten uit de provincie: met voorstellingen van maximaal 45 minuten daagden we het publiek telkens uit iets nieuws te proberen. “De mix”, “variatie”, “originaliteit” en “verscheidenheid” zijn dan ook woorden die

je herhaaldelijk in de enquête terugleest als het gaat om positieve punten met betrekking tot het festivalprogramma.

Boven: Remy van Kesteren in de Nicolaikerk van Appingedam
Beneden: Cello Octet Amsterdam in de Petrus en Pauluskerk van Loppersum
Foto's: Kees van de Veen

3. Festivalterrein

“Een gebied met een betrokken en nuchtere bevolking, waar een rijkdom aan historie ligt met eeuwenoude wierden als eilanden in zee. Een weids landschap met verborgen schoonheid, waar je nog in stilte kunt genieten van het uitzicht op een horizon en een verlichte sterrenhemel. Het gebied met monumentale Groninger boerderijen, oude kerkepaadjes en kronkelweggetjes over oude dijken. Dit is het gebied van Terug naar het begin.”

Zo omschreven inwoners het festivalterrein, verwoord tijdens een bijeenkomst voorafgaand aan *Terug naar het begin*. Het bijzondere van *Terug naar het begin* is dat het festival zich niet afspeelt op een apart festivalterrein, maar juist het historisch stadje Appingedam en de omliggende wierdedorpen van de gemeenten Delfzijl en Loppersum het decor vormen. Mede dankzij de grote belangstelling van de festivalbezoekers voor de historische kerkjes, voelen de bewoners zich trots op de dorpen waarin ze wonen. Zo startten inwoners nieuwe initiatieven en speelt ieder dorp op eigen manieren in op de komst van festivalbezoekers. Naast de optredens organiseerden de bewoners zelf een theetuin of festivalmarkt. Bovendien zijn de plaatselijke kerkbeheerders tijdens het festival vaak de locatiemanagers en dragen ze zorg voor verkoop van koffie en thee.

Met De Proeftuin als centrale ontmoetingsplek is Appingedam het festivalhart van *Terug naar het begin*. Het kunstenaarscollectief De Dikke Dingen zorgde voor passende aankleding. Voor het maken van de aankleding startten we leuke nieuwe samenwerkingen: zo konden we terecht bij de werkplaats van Eemsdelta College Appingedam en kregen we hulp van de leerlingen. Werkplein Fivelingo zorgde voor picknicktafels in De Proeftuin, gemaakt van het hout dat in het productieproces als restmateriaal vrijkwam (Trash Cash) door mensen met afstand tot de arbeidsmarkt en/of -handicap. Studentenstichting Green Passion van Terra Groningen was verantwoordelijk voor de ‘groene’ aankleding.

Daarnaast maakten we ruimte voor lokale initiatieven. Zo zorgde Stichting Damster Klokkenspel tijdens *Terug naar het begin* voor een speciaal concert onder de toren, organiseerde Stichting Damsterveer boottochten, maakte kunstcollectief De Dikke Dingen samen met kinderen van basisscholen een Fantasiedieren-dierentuin in het Groninger

landschap en organiseerde de bibliotheek in Appingedam, samen met Biblionet Groningen en de Leescoalitie, de Mensenbieb. Deze betrokkenheid moedigen we graag aan. Doordat het festival steeds meer in de samenleving is ingebed, heeft *Terug naar het begin* de ambitie om samen met lokale ondernemers en de dorps- en kerkcommissies de schoonheid en ondernemingszin van het gebied te tonen.

Gewapend met een typemachine, een dosis lustige letters en vol goede minnemoed verbriefde Lieke liefdesboodschappen van het publiek in De proeftuin. Foto: Kees van de Veen

Boven: in de kerk van Losdorp bracht Arnold Veeman poëtische Groningstalige luisterliedjes, met af en toe een flinke scheut Surinaamse invloeden: Swingend, jazzy en divers.

Beneden: publiek geniet bij de kerk van Wirdum van een heerlijk soepje, gratis aangeboden door Restaurant Overdiep uit Appingedam
Foto: Kees van de Veen

Sfeerfoto van De Proeftuin: ontmoetingsplek tijdens het festival Terug naar het begin in hartje Appingedam.
Foto: David Vroom

4. Aantallen

Met een sterke programmering en een stevige inbedding in de omgeving, durfden we het dit jaar aan het festival uit te breiden naar een heel weekend. In 2017 maakten we al een begin: met een openingsprogramma op de vrijdag en zo'n 25 locaties op de zaterdag. Hiermee kreeg het festival zo'n volume, dat het een logische stap was om de zondag ook bij het festival te betrekken. In overleg met de kerkcommissies vond in de ene kerk een programma een heel weekend plaats, en in de andere kerk alleen op de zaterdag of zondag. We startten op de vrijdag gezamenlijk met een openingsdiner en openingsvoorstelling in De Proeftuin en Nicolaikerk in hartje Appingedam; op de zaterdag en zondag maakte het publiek een keuze uit het ruime aanbod van optredens, en ging zo op ontdekkingstocht door het Groninger landschap. Het betrekken van de zondag had voordelen: er was meer ruimte en tijd voor het publiek om het gebied te verkennen, er werden meer overnachtingen geboekt bij hotels, b&b's en campings, bovendien bracht de extra dag weer rust in het programma en werd het festival minder een 'race' van de ene naar de andere voorstelling. Wel bleek dat bezoekers nog moesten wennen om naast de zaterdag ook plannen te maken voor de zondag. Of in plaats van de zaterdag, juist een keer de zondag uit te proberen. Dat blijkt met name uit de bezoekersaantallen. Volgend jaar is een flinke impuls in de marketing nodig om onze ambities te realiseren, en ervoor te zorgen dat beide dagen in de voorverkoop al uitverkocht zijn.

Tabel: totalen festival Terug naar het begin 2017 + 2018

	2017	2018
Aantal locaties	25 locaties	26 locaties
Vrijdag	4	2
Zaterdag	25	19
Zondag	x	19
Aantal optredens	65 optredens	68 optredens
Vrijdag	4	2
Zaterdag	61	54
Zondag	x	53
Aantal bezoeken	4.894 bezoeken	7.600 bezoeken
Vrijdag	600	600
Zaterdag	4.294	4.224
Zondag	x	2.247
Opbrengst recettes	€ 30.000	€ 33.795¹
Vrijwilligers	80 vrijwilligers	100 vrijwilligers
Vrijdag	10	10
Zaterdag	70	45
Zondag	x	45

¹ Doordat het aantal gratis programma's is toegenomen, is de opbrengst uit recettes niet evenredig gestegen met het aantal bezoeken.

5. Bezoekersprofiel

Terug naar het begin heeft een trouwe achterban: 46% van de bezoekers heeft het festival al drie keer of vaker bezocht. Een belangrijk deel van deze trouwe bezoekers is ontstaan uit de samenwerking met de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK), die jaarlijks haar donateurs met een korting uitnodigt voor het festival. Deze bezoekers zijn overwegend 60+, hoger opgeleid, ervaren cultuurconsumenten en woonachtig in Groningen of (Noord-) Drenthe. Maar: het ontdekken van bijzondere locaties, het beleven van unieke optredens, en het reizen door het landschap valt bij een steeds breder publiek in de smaak. Zo blijkt zo'n 30% van de bezoekers buiten Groningen te wonen, en zien we een lichte groei van het aantal jongere festivalbezoekers. Met de programmering en marketing willen we de komende jaren deze verschuiving doorzetten: *Terug naar het begin* wil een festival zijn dat ook interessant is voor een jonger publiek (30+, ouders met kinderen, beginnende cultuurconsumenten) en aantrekkelijk is voor een publiek buiten Groningen. Willen we deze ontwikkeling doorzetten, dan realiseren we ons goed dat we adequaat moeten inspelen op eigen gewoonten en sferen van de verschillende publieksgroepen, met de dertigers en zestigers als uitersten van elkaar: waar de één de behoefte heeft aan zitplekken, drinkt de ander liever een drankje aan de bar; waar de één de voorkeur geeft aan klassiek, staat de ander meer open voor experiment. Als we ieder op zijn of haar eigen manier benaderen, en gehoor geven aan verschillende behoeften, zijn we ervan overtuigd dat een steeds breder publiek zich thuis kan voelen op *Terug naar het begin*, en uitgedaagd kan worden nieuwe dingen uit te proberen. Klassiek publiek maakt kennis met popmuziek, terwijl poppubliek ook een keer kiest voor wereldmuziek, klassiek, poëzie of theater. *Terug naar het begin* kunnen we wat dat betreft benaderen als een (kleine) culturele vakantie: je doet dingen die je anders nooit doet, je maakt kennis met nieuwe mensen en je verkent plekken waar je nog nooit bent geweest.

6. Samenwerkingen

Naast de samenwerkingen met kerkbeheerders, dorpscommissies en vrijwilligers, investeren we jaarlijks ook in samenwerking met lokale ondernemers, culturele initiatieven en instellingen. Hieronder een overzicht:

- Theater De Steeg - voor de vierde keer op rij maakten de jonge theatertalenten een speciale voorstelling voor *Terug naar het begin*, met dit jaar *Waarom zou ik?! over waar je vandaan komt en waar je naartoe wilt*;
- De Noorderlingen Vooropleiding Theater- speelde de nieuwe voorstelling Анна Каренина, *The Making Of* in de boerderij van Biessum;
- De Verhalen van Groningen- met hen zagen we mogelijkheden om op een nieuwe manier de geschiedenis van het festivalgebied te laten zien, middels de sterke verhalenkar;
- Met Thessa Wolthuis van Toffe Koffie en Harrie de Vries van Hoogeland Catering organiseerden we De Proeftuin;
- Green Passion van Terra Groningen – studenten zorgden voor de ‘groene’ aankleding in De Proeftuin;
- Werkplein Fivelingo- zorgde voor TrasCash picknickbanken;
- Eemsdelta College Appingedam- stelde hun werkplaats beschikbaar en kregen we hulp van de leerlingen.
- Rondvaartboot Damsterveer- zorgde ervoor dat bezoekers ook een tochtje met de boot konden maken;
- Stichting Damster Klokkenspel- zorgde voor speciaal concert aan de voet van de toren;
- Hotel Spoorzicht Loppersum- stelde slaapplekken beschikbaar voor artiesten;
- Studenten van Academie Minerva en Prins Conservatorium ontwikkelden en presenteerden een kunstproject in de Nicolaikerk;
- Groningen Seaports- stelde kantoorgebouw beschikbaar voor een voorstelling;
- Parkdienst Eemsdelta – zorgde voor fietsverhuur bij De Proeftuin;
- Stichting IVAK en Het Houten Huis – samen met hen organiseerden we een kindervoorstelling in Centrumkerk Delfzijl en werd er met jonge talenten van het IVAK en The Given Horse een openingslied voor het festival geschreven;

- Bewoners - samen met bewoners stelden we de festivalplattegrond samen voorzien van lievelingsplekken;
- Horecaondernemers - samen met lokale horecaondernemers werden kortingsbonnen aan het programmaboekje toegevoegd;
- Bibliotheek Appingedam- zorgde voor verhalenvertellers in De Proeftuin en organiseerde de Mensenbieb in samenwerking met Biblionet Groningen en De Leescoalitie.
- De kunstenaars van De Dikke Dingen – zorgde voor workshops op basisscholen van Appingedam, Delfzijl en Loppersum en maakten een fantasiedieren-dierentuin.

Iris van den Brand (De Verhalen van Groningen) vertelt bezoekers in Losdorp sterke verhalen uit de geschiedenis van Groningen op het festival
Foto: Kees van de Veen

Samen met Stichting IVAK nodigden we in de Centrumkerk van Delfzijl nodigden jong en oud uit voor de interactieve voorstelling Wolk van Het Houten Huis: een theatraal stiltemoment in je festivaldag. Te midden van een wollige omgeving keek en luisterde het publiek naar het verhaal van Das: waar kom je terecht als je een dassenburcht instapt? Foto: Kees van de Veen

De imposante Jacobuskerk van Zeerijp staat bekend om haar bijzondere akoestiek. Het was de perfecte locatie voor de zangeressen van het Kobra Ensemble. Gebruikmakend van de ruimte, gaven ze drie buitengewone concerten met slechts alleen de stem. Het publiek hoorde een mix van klassieke- en hedendaagse muziek, volksmuziek en popmuziek. Soms met humor, maar ook bloedserieuze schoonheid!

Foto's: Kees van de Veen

Geheel in Tolstojs stijl, speelde De Noorderlingen niet in een kerk, maar in de prachtige boerderij Hofstede gelegen op de best bewaarde wierde in Groningen: Biessum. De Productiegroep van De Noorderlingen gaf een interpretatie van Tolstojs beroemde verhaal Анна Каренина. Er passeerden talrijke locaties, vele personages, ontelbare gevoelens en duizenden gedachten. De lijn ontspoorde van dat van Tolstojs wanneer de realiteit om de hoek kwam kijken: welke rollen worden hier eigenlijk gespeeld?

Foto's: Kees van de Veen

7. Marketingcommunicatie

“Uitstekende selectie van artiesten”, “de wisselwerking van muziek en kerkinterieur levert pareltjes op”, “de kleinschaligheid in combinatie met het uitgebreide programma is uniek”. Met jaarlijks complimenten over de bijzondere locaties, het landschap, de kleinschaligheid, de goede organisatie, de verrassing, de variatie en de kwaliteit, heeft *Terug naar het begin* zich ontwikkeld tot een sterk merk: een festival dat door de bezoekers hooggewaardeerd en door steeds meer mensen ontdekt wordt. De beleving van *Terug naar het begin* is onlosmakelijk verbonden met de omgeving. Dat blijkt ook uit de reacties van bezoekers op de vraag “wat waardeert u aan het festival?”, met antwoorden als: “je komt op plekken waar je niet vaak komt”, “de combinatie met het fietsen door het mooie Groninger landschap naar kerkjes in de omgeving maakt het zo bijzonder” en “op een relaxte manier door het Groninger land fietsen en de kerkjes bezoeken. Dit doen we in het buitenland wel maar in Nederland zelden”. Niet voor niets kozen we ervoor *Terug naar het begin* nog meer vorm te geven en te profileren als een ontdekkingstocht, om nog meer het avontuurlijke karakter van het festival te benadrukken. Maar naast een aantrekkelijke programmering voor een brede doelgroep, moeten ook andere drempels worden weggenomen: want hoewel de zaterdag genoeg festivalbezoekers ontving, waren er voor de zondag aanzienlijk minder tickets verkocht. Omdat het festivalgebied afgelegen ligt en er tijdens het festival ook afstanden overbrugd moeten worden om van de ene naar de andere locatie te komen, zullen we nog meer ons best moeten doen om de totale toegankelijkheid van het festival te vergroten². We vinden het van belang de marketing van het festival aan te scherpen om meer mensen naar dit bijzondere festival te trekken. Naast een sterk programma, de middeleeuwse kerkjes en het Groninger wierdenlandschap zijn er meer inspanningen nodig om meer mensen te

² Dit jaar werkten we samen met Hoffman Buitenreclame, NDC Mediagroep, Uitloper Groningen en Volle Zalen om de zichtbaarheid van het festival te vergroten door programmaboekjes, flyers en affiches te verspreiden in stad en ommeland. Bovendien verspreidden we in Appingedam, Delfzijl en Loppersum huis-aan-huis-flyers en adverteerden we in De Agenda van De Oosterpoort en Stadsschouwburg, in de VPRO-gids en De Groene Amsterdammer en plaatsen we online advertenties op Social Media. Daarnaast plaatste Dagblad van het Noorden verschillende artikelen en lieten we in het Dagblad van het Noorden en de gratis huis-aan-huis-kranten speciale lezersacties plaatsen.

verleiden het festival te gaan bezoeken. We zijn in gesprek hierover met Peter Vroege, atlasmaker en marketingman van De Grote Bosatlas, die scherpe adviezen hierover geeft. Ook zitten we om tafel met Stichting Oude Groninger Kerken en Marketing Groningen om hierover concrete plannen te maken. Daarnaast willen we partijen als Stichting Groninger Landschap, Economic Boards, NatuurMonumenten en Waterschap bij het festival betrekken, om samen het gebied nog meer (toeristisch) op de kaart te zetten.

In de kerk van Uitwierde speelde Saman Amini liedjes uit zijn voorstelling 'Samenloop van Omstandigheden'. Zijn verhaal schudde volgens De Volkskrant op festival De Parade met veel humor alles en iedereen door elkaar. Speciaal voor de gelegenheid gaat Saman terug naar de basis en begeleidt hij zichzelf op piano om zijn nummers in de puurste vorm ten gehore te brengen.
Foto: Kees van de Veen.

8. Promotie Noord-Groningen

“Terug naar het begin is een ode aan Noord-Groningen” sprak Max van den Berg in zijn openingsspeech. En om keuzestress te voorkomen gaf Van Den Berg in zijn toespraak ook wat persoonlijke reistips, waarbij het programma en het festivalterrein samenvielen:

“Prachtig is bijvoorbeeld de fietstocht naar Oosterwijtwerd, Leermens en Eenum. En dan via Loppersum weer terug. Geke en ik hebben dat vaak gedaan. De kerkjes zijn allemaal even mooi. Maar als ik u was, zou ik deze keer via Delfzijl fietsen. Dat is mooier dan de meeste mensen denken. Ik kom er graag, en zeker nu, want in Delfzijl speelt jeugdtheater het Houten Huis. Ik heb verschillende van hun voorstellingen gezien in het Grand Theatre in Groningen. Interessant voor jong en oud, sfeervol, maatschappelijk betrokken en zeer creatief vormgegeven. Mis dan ook niet Saman Amini, een Iraanse vluchteling, die in Nederland furore maakt als theatermaker. In de kerk in Uitwierde zingt hij liedjes uit zijn voorstelling ‘Samenloop van omstandigheden’. En daarna zou ik noordwaarts fietsen, langs schitterende dorpjes op weg naar Bierum, waar schrijfster Marjolijn van Heemstra je meeneemt op een historische zoektocht naar haar mysterieuze oudoom, gebaseerd op haar mooie, bekroonde boek ‘En we noemen hem’.”

De gemoedelijke sfeer, de ongedwongenheid, de fraaie dorpjes en prachtig landelijke omgeving zijn kenmerkend voor *Terug naar het begin*. Bovendien fuseren Appingedam, Delfzijl en Loppersum in 2021 tot één gemeente. *Terug naar het begin* is een prachtig instrument om de nieuwe gemeente een eigen gezicht te geven: we dragen bij aan positieve gebiedsbranding, ook voor mensen buiten de regio. De landelijk bekende artiesten zorgen voor een landelijke uitstraling en ook de bezoekers komen van heinde en verre om het historische wierdenlandschap van Noord-Groningen te ontdekken. Met de groei naar een heel weekend, blijven bovendien steeds meer mensen logeren: bij b&b's, campings, hotels of kwamen met de kampeerauto naar *Terug naar het begin*. Gaf in 2017 10% een overnachting geboekt te hebben vanwege het festival, is dit aantal in 2018 verhoogd naar 30%. In de gebiedspromotie neemt de mond-tot-mondreclame een belangrijke rol in. 94 % van de festivalbezoekers geeft aan naar aanleiding van het festival de regio aan te raden aan familie, vrienden, collega's en kennissen.

In de Johanneskerk van Losdorp bracht de Vlaamse songschrijver en vertellende muzikant FRANK VANDER LINDEN bitterzoete levensverhalen van zijn album *Nachtwerk*. Het is de meest intense plaat die Frank ooit maakte: een break-up album en verwerkingsplaat vol breekbare schoonheid. Het publiek genoot van prachtige blues-liedjes, op een prachtig intieme locatie. Foto: Kees van de Veen.

9. Sponsors en subsidienten

In opdracht van Stichting *Terug naar het begin* dragen Geert Lameris en Minke van der Velde zorg voor de ontwikkeling, programmering en organisatie van het festival. Met de bijdrage van J.B. Scholtenfonds konden we afgelopen drie jaar investeren in de groei van het festival naar een heel weekend, om meer uit de publieksinkomsten te halen en minder afhankelijk te zijn van subsidies. Hierbij is het streven de materiële activiteitenlasten in verhouding zo laag mogelijk te houden. De Provincie Groningen heeft al aangegeven onze stapsgewijze groei te willen steunen:

“We vinden dat u in Noord Groningen succesvol uitwerking weet te geven aan het festivalconcept waarbij een cultuurminnend publiek door het landschap op ontdekkingstocht gaat langs verschillende historische locaties om daar te genieten van een cultureel programma van goede kwaliteit. Daarmee sluit uw evenement aan bij de G7 strategie en scoort het op de meeste punten goed. (...) U legt in het projectplan de ambitie aan de dag om de komende drie jaar zowel inhoudelijk te groeien (diepgang, onderscheidend, landelijke uitstraling) als stapsgewijs in omvang (publiek, locaties, optredens, vrijwilligers, begroting). We willen de stapsgewijze groei een kans geven en ondersteunen met een hogere bijdrage van maximaal € 20.000,- in 2018 en een bijdrage van maximaal € 25.000,- in 2019.”

Naast de Provincie Groningen en J.B. Scholtenfonds, ontvingen we dit jaar voor het eerst een bijdrage van het Mondriaan Fonds, die aangeeft het te waarderen dat we als opdrachtgever willen optreden voor hedendaagse beeldende kunst en vanuit deze rol kunstenaars vragen specifiek werk te maken voor een van de festivalkerken. Ook VSB, Fonds voor de Podiumkunsten, Gemeente Appingedam, Gemeente Delfzijl, Gemeente Loppersum, Stichting Promotionele Activiteiten Appingedam, Fonds 21, Kunstraad Groningen, M.V.A. Dierckxfonds en Groningen Seaports steunden dit jaar het festival. De relatie met Stichting Oude Groninger Kerken werd opnieuw bevestigd met een aanzienlijke bijdrage.

10. Financieel verslag

Zie bijlage.

11. Ambities

De komende jaren blijven we werken aan de volgende drie hoofdactiviteiten:

1. We blijven de komende jaren streven naar diepgang. We richten ons op de wisselwerking tussen de voorstellingen en de locatie, en zoeken naar relevante thema's die passen bij de oude kerkgebouwen;
2. We intensiveren de gesprekken met artiesten/kunstenaars: het stelt ons in staat de bezoekers elk jaar weer unieke voorstellingen aan te bieden. De uniciteit van de performances vergroot de aantrekkelijkheid van het festival. In samenwerking met landelijke artiesten verwachten we de landelijke media-aandacht te vergroten.
3. We gaan *Terug naar het begin* nog meer vormgeven en profileren als ontdekkingstocht. Met thematische routes verleiden we bezoekers verborgen plekken te ontdekken, kennis te maken met lokale initiatieven en onverwachte ontmoetingen aan te gaan. Hiermee willen we verbindingen met de omgeving (maatschappelijk en landschappelijk) en het publiek optimaliseren.

Met name het derde punt verdient onze aandacht. De komende edities willen we nog sterker het complete verhaal van *Terug naar het begin* vertellen, en benadrukken hoe bijzonder dit stukje Nederland is. Zo ontdekt het publiek met het festival een eeuwenoud cultuurlandschap waar sporen van 2500 jaar bewoning nog goed zichtbaar zijn en waar de Waddenzee tot circa 1200 n. Chr. via de Fivelmonding nog grote invloed had. Het landschap waar diezelfde zee een vruchtbaar landschap achterliet. Met de vele monumentale dijken en wierden is deze geschiedenis hier nog goed te zien. Het festivalgebied is hiermee één van de oudste nog goed herkenbare cultuurlandschappen van Noordwest-Europa. Dit gegeven geeft het festival extra dimensie, relativering en

schoonheid; hier willen we het publiek en de artiesten nog meer bewust van maken. Deze invalshoek leent zich ervoor om de komende edities nog meer op zoek te gaan naar verbindingen: tussen het festival en de omgeving, tussen inwoners en publiek, tussen publiek en publiek, tussen publiek en kunst, etc. Wat betreft de kunsten is *Terug naar het begin* voor het publiek ook een persoonlijke ontdekkingstocht. Met ons eigen verleden dichtbij in de kerkgebouwen- en de (podium)kunsten die graag ongewoon doen, gaan beiden een spannende relatie met elkaar aan. Terwijl de kerken als bakens van betekenis de geschiedenis vertellen, is het de kracht van de (podium)kunsten het gesprek aan te gaan met het verleden én met de toekomst. Ze laten ons nadenken over onszelf, ze maken betekenissen bespreekbaar en tonen ons soms nieuwe vergezichten. De oude Groninger kerken, die soms niet of nauwelijks meer gebruikt worden, zijn op deze manier met het festival opnieuw van waarde. Met een professioneel (podium)kunstenprogramma willen we in de toekomst de zin en onzin van het leven steeds weer op een scherpe manier bevragen, zonder verzeild te raken in clichés. Waar op een groot podium de inhoudelijke urgentie soms verloren kan gaan in de massa, ontstaat hier in de intimiteit van de (vaak) kleine kerkgebouwen veel ruimte voor. Elke editie weer merken we dat de sfeer van deze oude religieuze gebouwen intense aandacht oproept. Juist deze beleving wordt door bezoekers erg gewaardeerd. Ook ontdekten we de afgelopen jaren dat het festival interessant is voor jonge artiesten en kunstenaars, met name vanwege de inhoudelijke component van het festival. Met de onbevangenheid van jongeren is het soms nog spannender vragen te stellen over het leven, zingeving en identiteit, met verrassende, 'frisse' producties als resultaat. Juist de verrassing en variatie worden door het publiek hooggewaardeerd: met een open en nieuwsgierige blik gaan ze de ontdekkingstocht aan. Vanuit deze avontuurlijke houding durven we het aan om in de programmering van *Terug naar het begin* in de toekomst ook steeds meer educatie- en participatieprojecten te verwerken en zien we mogelijkheden om nog meer samenwerking aan te gaan met maatschappelijke sectoren zoals wetenschap, natuurbeheer en toerisme. Hier zien we ook veel mogelijkheden als het gaat om de marketing van het festival: *Terug naar het begin* kan op deze manier aansluiten bij interesses van een nog breder publiek.

Al gravend in haar familieverleden, maakte de Groningse theatermaker en actrice Karin Noeken een spannende voorstelling over erfelijkheid: 'Een familiereünie. In de kerk van Eenum ontdekte het publiek hoe verhalen uit het verleden kunnen leiden tot nieuwe ontmoetingen, inzichten en ontnuchterende onthullingen. Fotograaf: Kees van de Veen.

Boven: LUWTEN in de kerk van Wirdum
Beneden: Shishani in de kerk van Tjamsweer
Fotograaf: Kees van de Veen

Boven: Theater De Steeg speelt 'Waarom zou ik?!' in de Synagoge van Appingedam
 Beneden: Henk van Os en Marjoleine de Vos ontvingen van de Stichting Oude Groninger Kerken een 'ere-donateursschap' ter ere van het tienjarig bestaan van het festival en hun deelname vanaf het eerste uur.
 Fotografie: Kees van de Veen

Awkward I speelt onversterkt in de kerk van Leermens

BIJLAGE: FOTOVERSLAG DE KUNSTRROUTE T.B.V. MONDRIAAN FONDS

Rol van de curator: Frits Hesseling

Met de opdracht 'bedenk en maak nieuw werk speciaal voor één van de festivalkerken' heeft de curator Frits Hesseling in samenspraak met de organisatie een tiental noordelijke kunstenaars aangeschreven, die aan het begin van hun carrière staan én werk maken van gebleken kwaliteit. Dit leidde tot een hoop positieve reacties, wat uiteindelijk resulteerde in inspirerende gesprekken - vaak in combinatie met een atelierbezoek. Juist de inhoudelijke component van het festival bleek interessant te zijn voor de (relatief) jonge kunstenaars. De gesprekken hielpen om een duidelijke invalshoek te kiezen voor de opdracht en een selectie te maken. Vanwege de korte duur van het festival koos Frits Hesseling ervoor om kunstenaars bij het festival te betrekken die met hun werk mogelijkheden zagen in te spelen op deze tijdelijkheid, waarbij niet de nadruk ligt op het maken van permanent werk, maar meer op de actieve rol van de bezoeker. Frits Hesseling speelde een belangrijke rol bij de inhoudelijke begeleiding van de kunstenaars en de uitwerking van de voorstellen.

Hieronder is per kunstenaar een fotoverslag te zien, met daarbij een korte toelichtingen op het werk.

Allard Medema – 'Klaerblinckend water'

Locatie: Solwerder kerk in Appingedam

De soberheid van het kerkgebouw in Solwerd doet niet vermoeden dat deze plek ooit een drukbezocht bedevaartsoord was. Van heinde en ver kwamen er mensen voor het zogenoemde 'klaerblinckend wonderwater' van Solwerd. Kunstenaar Allard Medema nam dit bijzondere verhaal als uitgangspunt, en maakte van de eenvoudige kerk van Solwerd opnieuw een plek voor reflectie (met relativering). Op een vriendelijke en ontwapenende manier nodigde Allard publiek uit om samen met hem eigen 'klaerblinckend water' te maken, ervaren én mee te nemen naar huis. Het resultaat was een stijlvol ritueel.

Aantal bezoekers: 210

FOTOVERSLAG 'KLAERBLINCKEND WATER'

Sander Jorn Vermeulen – ‘Doublure’
Locatie: Kerk van Marsum

Als één van de oudste kerkjes in de provincie, spreekt het kerkje van Marsum misschien wel het meest tot de verbeelding. Het was de ideale plek voor kunstenaar Sander Jorn Vermeulen, die met zijn installaties verborgen verhalen aan het licht brengt: *Je voelt aan alles dat de oude kerk al vele gebeurtenissen heeft doorstaan. Verbouwingen, Het Beleg van Delfzijl in de 19e eeuw, de afgravingen rond de wierde en oorlogsschade in WOII. Het is bijna verbazingwekkend dat het oude kerkje ondanks alles stand heeft gehouden.* Met *Doublure* speelt Sander Jorn Vermeulen met wat er is, en wat er niet meer is...

Aantal bezoekers: 350

FOTOVERSLAG ‘DOUBLURE’

Sjimmie Veenhuis – ‘Semio’

Locatie: Kerk Krewerd

Kunstenaar Sjimmie Veenhuis zoekt in zijn werk een vorm van weerspiegeling, op de manier waarop wij gewend zijn te kijken naar onze omgeving. Hoe zien we de wereld? En hoe snel zijn we gewend aan een verschijningsvorm? De kerk van Krewerd verraste hem door de communicatieve daadkracht van de sacrale beeldelementen, gewelven en schilderijen. Gefascineerd door het blauwwitte monumentenschildje bij de ingang, besloot Sjimmie Veenhuis contact op te nemen met Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en UNESCO. Hij ontdekte de betekenis van het schildje: dit cultureel erfgoed moet beschermd worden in tijden van conflict. Voor zijn installatie ontving hij 128 schildjes, waarmee hij een nieuwe beeldtaal aan de kerk toevoegde. En legde hiermee ook een parallel met zijn eigen rol als kunstenaar, om ook iets te maken wat beschermd is.

Aantal bezoekers: 549

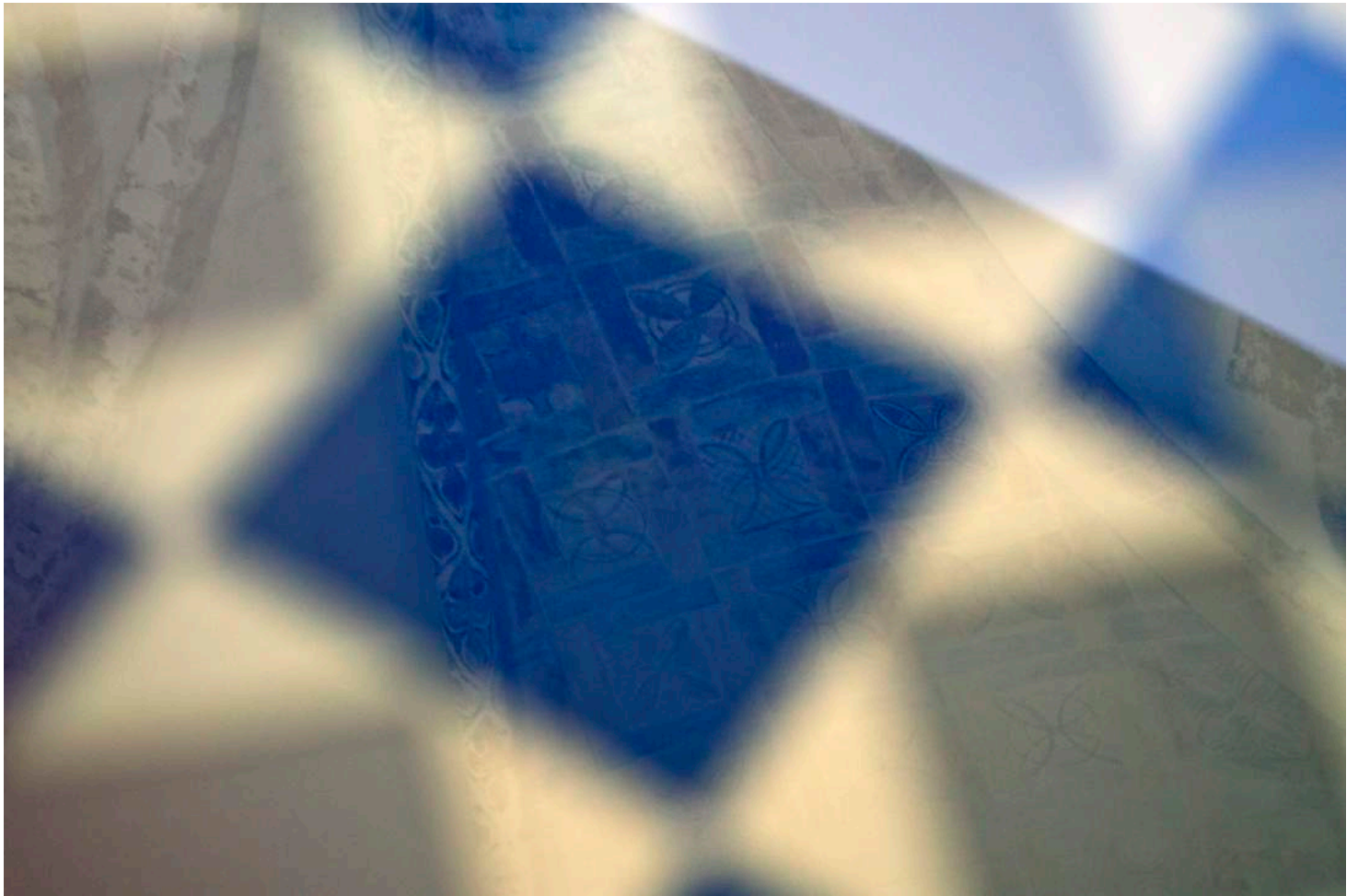
FOTOVERSLAG ‘SEMIO’

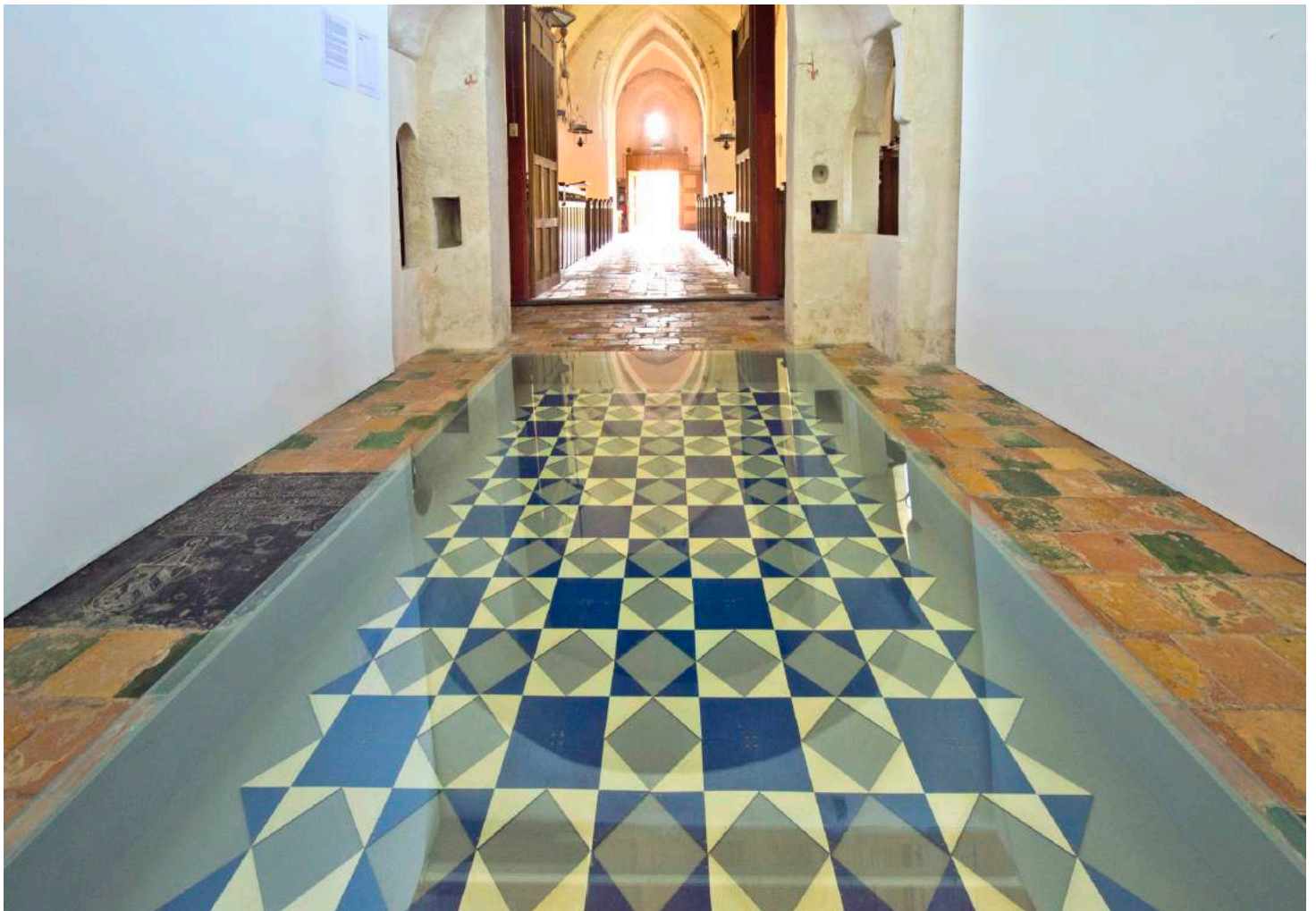

Koos Buist – ‘Terug naar het water’
Locatie: Kerk Oosterwijtwerd

Wat verloren is wordt vergeten, wat vergeten is wordt niet gemist.

God wij verheffen u hoog boven onszelf, schrijven u een boek, bouwen u een huis op de wierde, als een schip omgeven door wildernis. We beloven u elke zondag te bezoeken. Liturgie bescherm ons tegen de zondvloed.

Maar God blijf alstublieft binnen deze heilige muren, want al het land, de zee, de lucht, de planten en dieren door U zo schoon geschapen komen ons toe. Wij danken U voor ons nieuwe land, onze koeien onze melk en ons vlees.

Zie het water stijgt.

*O heilige koe, heilige boom, heilig land, zijn wij ons gevoel verloren,
Vergeten, dat wij de koe, melk, het vlees en land zijn?*

Kunstenaar Koos Buist weet als geen ander je bewust te maken van het kleine en grote leven dat ons omringd. Geboren en getogen aan de voet van de wierde in Ezinge is zijn interesse in wierden, kerken en algemene geschiedenis van het Groninger land al vroeg begonnen. Hij legt verbanden met culturele en historische aspecten uit de omgeving en geeft de bezoeker een nieuwe kijk op het leven en de dood, de hemel en de aarde. In de kerk van Oosterwijtwerd vond het publiek vondsten van een nog onbekend Wadden zeevolk... Te zien waren aangespoelde, veervissen, krabben, vogels, en in het koor van de kerk, boven op een graftombe stond een levensgrote dolfijn opgebouwd uit visnetten, metaal, hout en botten en ander 'afval'. Een gedecoreerde mensen schedel in de borstkas doet vermoeden dat er een belangrijke relatie bestaat tussen dit waddenzeevolk en de dolfijn.

Aantal bezoekers: 350

FOTOVERSLAG ‘TERUG NAAR HET WATER’

